

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

VIII Історико-краєзнавчі читання

КРИВОРІЗЖЯ: ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...

14 квітня 2022 року

ТОМ I

Кривий Ріг — 2022

ПЕЧЕНІГИ НА КРИВОРІЖЖІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Регіон Криворіжжя ще з давніх часів був транзитним центром «Великого переселення народів», що викликає зацікавленість науковців до нього крізь призму осмислення проблеми кочових народів, зокрема: печенігів, половців, монголо-татар та інших. Чому майже всі кочівники, ще починаючи з кіммерійців, скіфів, сарматів, йшли через Криворіжжя і кочували серед його просторів? Що приваблювало кочові народи в цьому регіоні? Відповідь може дати реконструкція історії степового етносу на основі осмислення результатів археологічних розкопок та дослідницької історичної літератури з цієї проблеми: лісостеп з рослинами, поклади залізної руди високої якості, які було видно на поверхні, що суттєво полегшувало її видобуток, або просто випадок?

Метою нашого дослідження є на основі наявних історіографічних джерел обґрунтувати тезу, що територія Криворіжжя входила до ареалу кочів'я печенігів.

Першим, хто локалізував печенігів в районі межиріччя Інгульця та Саксагані (тобто районі Криворіжжя), був візантійський імператор Костянтин Багрянородний (905-959), який у своєму трактаті «Про управління імперією» зазначав, що серед 8-ми фем (печенізьких родів), які поділили ареал кочування по річці Дніпро, одне з племен під назвою

«Йавдієртим»: «сусідить з підвладної країні Русії місцевостями, з ультинами, дервленінами, лензанінами та іншими слов'янами» [1, с. 157]. Радянські історики Т. Калініна і Б. Флоря у коментарях до академічного перекладу твору Костянтина Багрянородного дають цікавий переклад з тюркської мови – «Плем'я Іртим (у розширеному варіанті – Йавдиєртим) відповідає тюркському Йабди Ердим – "те, що відрізняється заслугами"» [1, с. 389].

Розташування печенізького роду Йавдієртим поряд з ареалами проживання слов'янських племен та локалізація по річці Дніпро дозволили радянським та вітчизняним вченим за допомогою археологічних знахідок простежити більш чіткіше районування печенігів, зокрема ототожнити цю фему з районом Криворіжжя.

Проаналізувавши комплекс різних джерел: давньоруські літописи, арабські, візантійські та західноєвропейські хроніки, український історик П. Голубовський у науковій монографії «Печенеги, торки и половцы. История южнорусских степей IX – XIII вв.», вказує, що впродовж кількох століть печеніги кочували між річками Інгул, Буг та Дніпро. У цьому умовному трикутнику, що утворюють вказані ріки, до приходу печенігів знаходились поселення слов'янських племен: уличів та тиверців [2, с. 37]. Отже, і район Криворіжжя (як басейн річок Саксагань та Інгулець) входив до території проживання цих слов'янських племен і ареалу кочів'я печенігів. Цікавим моментом є те, що перед їх вторгненням, в районі Буга, Дніпра, Інгула, тут кочувала орда угрів [2, с. 67].

Підтримує цю думку радянська дослідниця С. Плетньова (1926-2008) у своїй монографії «Половцы», стверджуючи, що печеніги кочували західніше течії річки Інгулець, тобто на «старій» території Ателькузи (ареал кочів'я угрів), а з другої половини XI ст. вони були повністю витіснені половцями – ордою «Бурчевичів» або «Бурдж-огли» [6, с. 70].

Також локалізують печенігів у районі Інгульця українські історики А. Добролюбський та І. Смирнов, які стверджують, що «Західніше Інгульця, де кам'яних статуй нема, не було і постійних половецьких веж. Тут, тобто на «старій» території Ателькузи, кочували з другої половини XI ст. повністю витіснені сюди печеніги та гузи-торки» [3, с. 49-50].

З локалізацією орди Йавдіертим у Костянтина Багрянородного погоджується і радянський історик Б. Рибаків, який локалізує цю печенізьку фему як «Явді-Іртим»: тобто територію, що охоплює ареал із заходу середньою течією Південного Бугу, а зі сходу – Дніпровською Лукою, а якщо брати ще більш загальніше, то територією між Дністром, Дніпром та "Золотим берегом" Чорного моря» [7, с. 8-9]. Цікавим моментом є те, що, на думку Б. Рибаківа, печеніги витіснили на північ слов'янське плем'я уличів, що проживало на цих територіях з VIII ст. н.е. [7, с. 17].

Щодо розташування археологічних пам'яток на території Криворіжжя, які ототожнюються з печенігами, то, наприклад, український історик Д. Іванов зазначає, що кургани Бузько-Дніпровського межиріччя, до ареалу яких він включає і Кривий Ріг, свідчать про приналежність до племен феми

Йавдіертим, що сусідствовала зі слов'янськими племенами деревлян та уличів [4, с. 91].

Загальна кількість поховань кочовиків у Дніпропетровській області теж свідчить про кочів'я печенігів. Так, українська історикиня А.С. Струкуленко вказує на те, що тільки Новобудовна експедиція Дніпропетровського національного університету імені Д.І. Яворницького розкопала 150 пізньокочівницьких поховань, що «дозволяють висвітлити проблему освоєння кочівниками території сучасної Дніпропетровської області» [8, с. 229]. Величезним здобутком цієї експедиції можна вважати, на думку дослідниці, те, що її учасниками «описано 77 поховальних пам'яток... які за етнічною належністю розподіляються наступним чином: 1 – хозарська, 10 – торко-печенізьких, 38 – половецьких, 9 – золотоординських, 2 – ногайських, 17 – з не встановленою точно етнічною належністю» [8, с. 229].

Археологічна колекція Криворізького історико-краєзнавчого музею свідчить також про те, що печеніги були присутні в цьому регіоні. Як зазначає відомий криворізький археолог О. Мельник: «На Криворіжжі культура печенігів репрезентована 4 похованнями, які були впущені у більш ранні кургани. Своїх померлих печеніги клали у прямокутно-витягнуті ями; з інвентарю відомі прямолезі шаблі (с. Кудашівка, 1983), луки зі стрілами, опудала коня, кінські щелепи та зброя, якщо воїн загинув у бою» [5, с. 503].

Таким чином, можна зазначити, що печеніги були народом, що кочував у районі річок Буг, Дніпро та Інгул, отже, і

в районі річок Інгулець та Саксагань. Локалізація племені феми «Йавдертим» у цьому регіоні, яка не викликає дискусій і підтверджується багатьма вченими, дозволяє нам зробити цікавий висновок про те, що, окрім печенігів, короткий час тут кочували й угри, які були витіснені печенігами.

ЛІТЕРАТУРА та ДЖЕРЕЛА:

1. Багрянородный Константин. Об управлении империей. Москва, 1991. 496 с.
2. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. Киев, 1884. 260 с.
3. Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики південно-західної України в X-XVII століттях: монографія. Київ-Миколаїв, 2011. 172 с.
4. Иванов Д. Етнокультурна карта Євразійського степу за часів Ахмеда Ібн Фадлана. Східний світ. 1996. С.86-93.
5. Мельник О.О. Печеніги. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 503.
6. Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990. 208 с.
7. Рыбаков Б.А. Уличи. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып. XXXV.* Москва-Ленинград, 1950. С. 3-17.
8. Струкуленко А.С. Пам'ятки середньовічних кочівників у наукових збірниках Новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету. *Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник.* Дніпропетровськ, 2009. Випуск 6. С. 226–235.